

Mardin'deki 13.-15. Yüzyıl Cami ve Medreselerinde Taç Kapı Tasarımı ve Bezemesi

Evindar YEŞİLBAŞ¹

Öz

Süsleme, yapıları izleyenler üzerinde beğeniye yönelik bir etki oluşturmasını sağlayan yapının tamamlayıcı bir bileşenidir. Her dönemde kendi içinde mimari yapıların süsleme repertuarında bir modanın yansımaları şeklinde benzer uygulamalarla karşılaşmak mümkündür. Mardin'de de farklı dönemlerde hakimiyet kuran devletlerin günümüze ulaşan mimari eserlerine baktığımızda stil birlikteliğinin varlığı çok net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Taç kapı, yapıların süsleme programlarında taş işçiliğinin en iyi şekilde sergilendiği, yapılara anıtsallık katan en önemli unsurdur. Taş ustasının sanatını en iyi yansıttığı alan olan bu mimari elemanlar, devrin sanat üslubunun da belirlenmesinde en dikkat çekici öğelerdir. Çalışmamızda Mardin merkezde yer alan 13.-15. yüzyıla ait cami ve medrese taç kapı örneklerimizi; Latifiye Camii, Melik Mahmut Camii, Şehidiye Camii, Hamza-i Kebir Camii, Zinciriye Medresesi, Kasımiye Medresesi oluşturmaktadır.

Çalışmada yapıların genel tanımları mimari ve plan özellikleri kısaca verildikten sonra, taç kapı tasarımları aynı başlık altında detaylı bir şekilde açıklanmaktadır. Değerlendirme ve tartışma bölümünde ise cami ve medreselerin taç kapı süsleme programlarında karşımıza çıkan malzeme, teknik, süslemeye görülen desen ve motiflerin özellikleri ortaya konulmaktadır.

Taş işçiliğine sahip bu yapıların süslemelerinde motif ve kompozisyon ortaklığı ile bütüncül bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Anıtsal ölçüde inşa edilen taç kapıların, Selçuklu taç kapı geleneğini ve Suriye taç işçiliği bezemesinin birleştirilerek ortaya konulduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Mardin, cami, medrese, taç kapı (portal), bezeme

¹ Doç. Dr. Evindar YEŞİLBAŞ, Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, evindaryesilbas@artuklu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2420-5620.

The Design and Decorative Properties of the 13th-15th Century Mosques and Madrasah's Portals in Mardin

Abstract

The decoration is a component of the architectural structures that appeals to the spectators. Architectural decoration repertoires reflect the spirit of the period in which they are used. Mardin has been ruled by various civilizations throughout the history. They still intact architectural works of those civilizations share a common style.

Portals are the most important elements that display the stone workmanship in decoration programs and bring monumentality to architectural structures. The stonemasons show their skills best on portals, which also define the artistic style of the period in which they are constructed. This study focused on the portals of Latifiye, Melik Mahmut, Şehidiye, and Hamza-i Kebir Mosques, and Zinciriye and Kasımiye Madrasas that were built between the thirteenth and fifteenth centuries in Mardin.

The study described those buildings in general and briefly stated their architectural and plan characteristics and explained their portal designs in detail. The evaluation and discussion section addressed the materials, techniques, and characteristics of the decorative patterns and motifs in the portal decoration programs of the buildings.

They have stonework and common decorative motifs and compositions, which reflects a holistic style. The monumental portals of the mosques and madrasas in Mardin combine the Seljuk portal construction tradition and the Syrian stone decoration style.

Keywords: Mardin, mosque, madrasa, portal, decoration

Extended Abstract

Decoration is a component of architectural structures that appeals to spectators. Architectural decoration repertoires reflect the spirit of the period in which they are used. Mardin has been ruled by various civilizations throughout history. The still intact architectural works of those civilizations share a common style. Portals are the most important elements that display the stone workmanship in decoration programs and bring monumentality to architectural structures. The stonemasons show their skills best on portals, which also define the artistic style of the period in which they are constructed. This study focused on the portals of Latifiye, Melik Mahmut, Şehidiye, and Hamza-i Kebir Mosques, and Zinciriye and Kasımiye Madrasas that were built between the thirteenth and fifteenth centuries in Mardin.

The study described those buildings in general and briefly stated their architectural and plan characteristics and explained their portal designs in detail. The evaluation and discussion section addressed the materials, techniques, and characteristics of the decorative patterns and motifs in the portal decoration programs of the buildings. The results allow us to state the following about the portals. They slight protrude from the main outer walls and are positioned higher than the facades to bring out the

entrances. Decoration is used extensively in the portals, which have a massive image and appear as part of the whole, and thus, have a spatial characteristic. The portals are the most prominent elements of the facades of the buildings. The main reason for that is that they are higher than the facades.

The portals are made of yellowish limestone, which is a conventional construction material used in all buildings in Mardin. Two-colored stone decoration was used on the portals to break the monotony of limestone. Black, brown, and light blue marble were also used. Yellow limestone is the most widely used material for construction and decoration in buildings in Mardin. Although black basalt stone was the main construction material in the buildings of both the Artuqid and Aq Qoyunlu dynasties in Diyarbakır, it was used together with limestone for decoration in the mosques and madrasas in Mardin. This shows that the use of a material as the main construction material in architecture depends on geographical conditions and local prevalence of that material. We can interpret the two-color stone decoration as a reflection of cultural interaction because the southern architectural style manifests itself in the artworks.

The decorative compositions of the portals consist of palmet, rumi, intertwined branches, and stylized floral motifs. Their geometric motifs consist mostly of intertwined eight-armed stars, zigzag motifs, muqarnas, and intertwined polygons. Like other ornaments, the portals have examples of carvings, embossed calligraphy, ma'kili, floral kufi, thuluth, and naskh. The mosques, except Şehidiye and Hamza-i Kebir, have portals with recessed arches in the style of muqarnas. The recessed arches are surrounded by acute or cusped arches. Rose windows and bosses, which are common decoration motifs in Anatolian Seljuk Period portals, are also present in Mardin portals. The sizes and dimensions of the portals are determined, not randomly, but mathematically. The portals are not eye-straining, indicating that the aspect ratio, entrance opening width/portal ratio, and portal/building ratio were taken into account in their design and construction.

The portals of the mosques and madrasas in Mardin do not have mihrabiye niches, which are however present in the portals of the architectural structures of the Anatolian Seljuk Era. This is a regional architectural characteristic of the Artuquids and Aq Qoyunlus. Although the mosques and madrasas in Mardin were built in different periods, they have similar plan types and similar portals in terms of fiction and decoration. They have stonework and common decorative motifs and compositions, which reflects a holistic style. The monumental portals of the mosques and madrasas in Mardin combine the Seljuk portal construction tradition and the Syrian stone decoration style.

Giriş

Süsleme, eserin izleyenler üzerinde beğeniye yönelik etki oluşturmasını sağlayan yapının tamamlayıcı bir bileşenidir. Her dönemin mimari süsleme repertuarında bir modanın yansımaları şeklinde benzer uygulamalarla karşılaşmak mümkündür. Bu benzerlik, bazı durum ve siyasi ilişkiler ile birlikte bölgeler ötesi bir hâl alabilmektedir. Kültürel etkileşimin bir yansıması şeklinde yorumlayabileceğimiz bu husus, sanat eserlerinde somut anlamda varlığını hissettirmektedir.

Mardin'de uzun bir dönem hakimiyet kuran Artuklu Devleti ve Akkoyunlu Devleti'nin günümüze ulaşan mimari eserlerine baktığımızda stil birlikteliğinin varlığı çok net bir biçimde anlaşılmaktadır. Artuklu Dönemi Mardin taş ustalarının birkaç taş atölyesinde üretim yaptığı ve aynı atölyelerin varlığını Akkoyunlu Dönemi'nde de koruduğunu çalışma konusunu oluşturan örnekler üzerinden okumak mümkündür. Taş ustasının sahip olduğu bilgi ve birikimini kendinden sonraki ustalara bıraktığını aynı süsleme stiline daha sonraki süreçte de karşımıza çıkmasından anlamaktayız. Bugün dahi, modern mimaride geleneksel taş malzemenin kullanıldığı örneklerde yerel süsleme unsuru sayılabilecek birçok motif ve kompozisyon dikkati çekmektedir.

Taç kapı, yapıların süsleme programlarında taş işçiliğinin en iyi şekilde sergilendiği, yapılara anıtsallık katan önemli bir unsurdur. Taç kapılar, yapıların giriş açıklıkları önünde adeta bağımsız bir mekân algısı yaratan bazen eyvan görümlü bazen de dikdörtgen planlı genelde dışa taşırılmış derin bir niş olarak karşımıza çıkar (Karademir, 2014: 18). Ana nişin örtülmesi meselesi, genellikle mukarnaslı veya sivri kemer tonozlu bir kavсарayla çözüme kavuşturulmuştur (Çakmak, 1999: 4). Taç kapıların ayrılmaz bir parçası haline gelen mukarnaslar, mimari süslemenin de ön plana çıkan unsurudur. Ana niş içerisinde yapıya giriş sağlayan açıklıklar ise çoğunlukla basık kemer veya düz atkı kemer ile oluşturulmuştur.

Yapılara anıtsallık katan ve mimari süslemenin karakterini sergileyen taç kapılara yönelik çalışmamızda Mardin merkezde yer alan 13.-15. yüzyıla ait cami ve medrese taç kapı örneklerimizi, Latifiye Camii, Melik Mahmut Camii, Şehidiye Camii, Hamza-i Kebir Camii, Zinciriye Medresesi, Kasımiye Medresesi oluşturmaktadır. Bu çalışmada, Mardin'deki Artuklu ve Akkoyunlu dönemi yapılarının taç kapıları kurgu, malzeme-teknik ve bezeme özellikleri açısından incelenecektir.

Örneklerimizin 13.yüzyıl-15.yüzyıl eserlerinden seçilmesinin sebebi bu yapıların süsleme programlarında ortak bir dilin varlığından söz edilip edilemeyeceği sorunsalı çerçevesinde bir cevap üretmektir. Artuklu Dönemi mimari eserlerinin hem malzeme hem de mekan kurgusu ve süsleme repertuarı bakımından kendinden sonraki süreçte bazı eserlerde devam ettiğini görmekteyiz.

Mardin'deki cami ve medreselerin tek tek veya toplu halde çalışmalarına² konu oldukları görülmekle birlikte, münferit ve spesifik bazı çalışmaların da yapıldığı anlaşılmaktadır³. Süsleme ve taç kapı tasarımına yönelik çalışma eksikliği böyle bir çalışmanın yapılmasını zorunlu kılmıştır. Çalışmanın amacı; Anadolu Türk İslam Sanatı içinde bölgesel özelliklerin ve güneyli etkilerin kendini hissettirdiği Mardin'deki cami ve medreselerin taç kapılarının literatüre kazandırılmasıdır.

Çalışmada yapıların genel tanımları, mimari ve plan özellikleri kısaca verildikten sonra, bu yapıların taç kapı süsleme programlarında karşımıza çıkan malzeme, teknik, desen ve motif özellikleri, fotoğraf ve çizimlerle desteklenerek anlatılmıştır.

1. Mardin'deki 13.-15. Yüzyıl Cami ve Medrese Taç Kapıları

1.1. Latifiye Camii

Latifiye Mahallesi, 152. Sokak No:2 adresinde ve 509 Ada 14 numaralı parsel ile kayıtlı Latifiye Camii, kentin güney yakasında doğu-batı doğrultuda uzanır vaziyette konumlanmıştır. Yapının kitabesine göre, Melik es-Salih ve Melik el-Muzaffer'in Hizmetkârı Abdülatif bin Abdullah, tarafından H.772 M.1371 yılında yaptırıldığı bilinmektedir (Altun, 2011: 43; Gabriel, 2014: 26-27). Mihrabın doğusundaki pencerelerin üzerlerinde ise Melik el-Muzaffer Davud adının ve caminin vakıf kayıtlarının yazılı olduğu vakfiyesi bulunmaktadır (Altun, 2011: 43). Birçok onarım geçiren Latifiye Camii'nin, 1968 yılındaki onarımlarda avlusu bozulmuş, ana mekanın avluya bakan kuzey cephesi bir takım eklemelerle özgünlüğünü yitirmiştir (Altun, 1978: 100). Cami, kûfe plan şemasına sahip, mihrap duvarına paralel iki sahınlı ve mihrap önü kubbeli olup kuzeyinde revaklı avlusu bulunan kare bir alana oturmaktadır. Caminin günümüzdeki minaresi 1845 yılında Musul Valisi Gürcü Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır (Altun, 2011: 43; Yuvalı, 2006: 34)

² Mardin mimari eserleri üzerine yayınlanmış çalışmalardan bazıları şunlardır; Altun, 1978; Altun, 2011; Gabriel, 2014; Çaça, 2013; Alioğlu, 2003; Alper, 2005, s.241-263; Altun, 2005, s.149-176; Altun, 1973, s.229,234; Altun, 1970, s.253-263.

³ Bezeme alanında A. Saylan 2014'te hazırladığı, "Artuklu Dönemi Camilerindeki Bezemeler" isimli yüksek lisans tezinde Artuklu Dönemine ait camilerde karşılaştığımız süslemeleri incelemiştir. Tezde süslemeler, konularına göre sınıflandırılarak açıklanmakla birlikte, taç kapılar ayrı bir başlık altında değerlendirilmemiştir (Saylan, 2014).

Fotoğraf 1- Latifiye Camii Taç Kapısı

Caminin avlusuyla harimin birleştiği yerin batı ve doğu ucunda konumlandırılan iki kapı görülmektedir. Batıdaki basit kemerli olmasına rağmen doğuya yerleştirilen anıtsal taç kapı özelliğine sahiptir.

Latifiye Camii'nin taç kapısı, tamamen kesme taştan yapılmıştır (Fotoğraf 1). Mardin yapıları içinde en iyi korunmuş taç kapı, Doğu girişte bulunan taç kapıdır. Taş süslemenin yoğun kullanıldığı taç kapı, dikdörtgen bir çerçeve içinde dışa taşkın, caminin ana mekânı boyunca yükselen bir sıra profilli bir sıra mukarnaslı silmelerden oluştuğu görülmektedir. İki renkle (sarı kalker taşı ve açık mavi mermer) oluşturulmuş üç dilimli kemer, mukarnas başlıklı iki köşe sütuncesinin üzerine yükselmektedir. Derin bir niş içerisine alınmış mukarnas

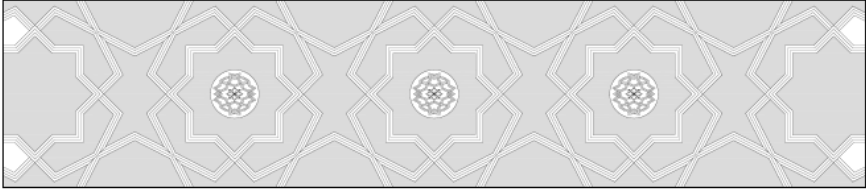
dolgulu kavsara giriş açıklığını örtmektedir. Mukarnas kavsarası on bir sıradan oluşmakla birlikte yedinci sırada sağda ve solda olmak üzere iki adet sarkıt görülmektedir. Mukarnas dolgularının içi yer yer istiridye kabuğu motifiyle işlenmiştir (Fotoğraf 2). Mukarnaslı kavsaranın altında ön yüzde iki sıra, yan yüzlerde ise bir sıra nesih hatla Melik es-Salih ve Melik el-Muzaffer'in Hizmetkârı Abdüllatif bin Abdullah" yazılı kitabe şeridi bulunmaktadır (Altun, 2011:42-43). Yan yüzlerdeki kitabe şeritlerinin üst kısımlarında iki sıra oluşturulacak şekilde mukarnas dolgularla birer konsol oluşturulduğu görülmektedir. Yan yüzeylerdeki kitabe şeritlerinin altında ma'kûlî hatla yazılan birer kare kitabe yer almaktadır. Avluya geçiş sağlayan dikdörtgen formlu kapı açıklığının üstünde iki adet geometrik desenli bordür bulunmaktadır. Kapıyı üç taraftan çevreleyen birinci bordür iki renkli olup silmelerle köşelerde sekiz kollu yıldızlar iç içe geçirilmiş, yan taraflarda daha uzun sekiz kollu yıldızlarla benzer çokgenlerin iç içe geçirilmesiyle oluşturulmuş oyma teknikli bezemeye sahiptir. İkinci bordür bu bezemenin üst kısmında bir şerit halinde sadece ön yüzdedir. İkinci bordürün süslemesi iç içe geçirilmiş farklı büyüklüklerdeki sekiz kollu yıldızlarla oluşturulmuş bir kompozisyona sahiptir (Fotoğraf 3, Çizim 1). Yüzeysel oymalara sahip taş yüzeyindeki yıldızların içleri ve aralarda kalan çeşitli geometrik oyuklar siyah renkli başka taşlarla kakma tekniğinde doldurulmuştur. İki renkli taş ile kompoze edilen bu yüzeydeki süsleme bordürünün, üç yıldız motifinin ortasına konumlandırılmış aynı boyutlarda üç adet kabara dikkati çekmektedir. Kabaraların her birinin ortasında ise gülbezek motifi bulunmaktadır. Taç kapının dilimli kemerini taşıyan köşelerdeki sütuncelerin başlıkları mukarnas, gövdeleri ise zencerek motiflerine sahiptir (Fotoğraf 4, Çizim 2).

Fotoğraf 2- Latifiye Camii Taç Kapı Süsleme Detayı

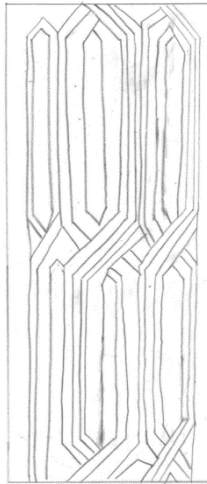
Fotoğraf 3- Latifiye Camii Taç Kapı Bordür Detayı

Çizim 1- Latifiye Camii Taç Kapıdaki Süsleme Detay Çizimi (M. Şakir Güler'e Aittir)

Fotoğraf 4- Latifiye Camii Sütunce BaŐlıđı ve Gövdesi

Çizim 2- Latifiye Cami Taç Kapı Sütunce Gövdesi Çizimi

1.2. Melik Mahmud Camii

Melik Mahmud Camii, Artuklu İlçesinde Savur Kapı Mahallesi 1. Cadde No: 62 adresinde ve tapu kadastral kaydı ile 163 ada 7 numaralı parsel ile kayıtlıdır. Caminin taç kapı nişinde bulunan kitabede “... ed din Ahmed bin Sultan el-Melik es-Salih Şems ed Dünya veddin bin Artuk adını ve sonunda...sene 7...” bilgisi verilmiştir (Altun, 1978: 110). Kitabesine göre caminin 14. yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır (Altun, 1978: 38). Caminin banisinin Ahmed bin Sultan el-Melik es-Salih olduğu kaynaklarda vurgulanmıştır (Altun, 1978: 110).

Cami, avlulu ve harim mekânı enine gelişme gösteren kûfe plan tipine sahiptir. Mihrap önü kubbesi ortada kademeli tromplar üzerine oturtulmuştur. Harim mekânında mihrap önü kubbesinin yan taraflarındaki mekânlar ise beşik tonozlarla örtülüdür. Ana mekâna girişi sağlayan kuzey duvarının ortasında bulunan giriş açıklığının yanlarında iki pencere bulunmaktadır. Caminin mihrabı kesme taştan yapılmış ve iki yanında sütuncelerle taşınan sivri bir kemer içine alınmıştır. Avlu ise kuzeyinde sebili bulunan eyvan ünitesi ve iki yanında tonozlarla örtülü mekânlara sahiptir. Caminin minaresi, taç kapının sağında kare bir kaide üzerine oturtulmuş kesme taşlarla yapılmış silindirik gövdeli bir forma sahiptir.

Caminin doğu tarafında konumlandırılan ve yapının tek giriş açıklığı olan taç kapısı hem yapının beden duvarından daha yüksek hem de öne doğru taşkındır (Fotoğraf 5). Dikdörtgen bir forma sahip taç kapı tamamen kesme taştan inşa edilmiş ve giriş açıklığı lento ile oluşturulmuştur. Yapının sivri kemerli taç kapısından üç basamaklı bir merdivenden sonra yıldız tonozla örtülü kare bir mekândan avluya geçilmektedir. Giriş açıklığının yanlarında oturmak için iki adet seki mevcuttur.

Taç kapının kavsarası istiridye motifli on sıradan oluşan mukarnas dolguludur (Fotoğraf 6). Kavsara kuşatma kemeri, sivri kemerlidir. Kavsarayı kuşatan sivri kemer birer köşe sütuncesi tarafından taşınmaktadır. Köşe sütuncelerinin başlıkları mukarnas dolgulu olup, gövdeleri ise zencerek motiflerinden oluşmaktadır. (Fotoğraf 7) Kavsaradaki mukarnas dizilerinin altında üç tarafı çevreleyen nesih tarzda yazı şeridi bulunmaktadır. Yan taraflarda tahrip olan kitabe şeridinin alt kısımlarında iki sıra mukarnas dolgusu bulunmaktadır. Taç kapı, en dışta iki sıradan oluşan mukarnas dolgulu süsleme bordürü ile çerçevelenmiştir. İçteki ikinci bordür ise kapıyı üç taraftan çevreleyen kıvrım dallarla oluşturulmuş palmet ve rumi motiflerinden oluşmaktadır. (Fotoğraf 8, Çizim 3) Süsleme öğesi bulunmayan giriş açıklığı lentosunda muhtelif zamanlarda müdahale gördüğü anlaşılmaktadır. Taç kapıda süslemeli yüzeylerde yağmur suyu, nem vb. nedenlerden olduğu düşünülen kararmalar mevcuttur.

Fotoğraf 5- Melik Mahmud Camii Taç Kapısı

Fotoğraf 6- Melik Mahmud Camii Mukarnas Kavsarası

Fotoğraf 7- Melik Mahmud Camii Taç Kapı Köşe Sütunçe Gövdesi

Fotoğraf 8- Melik Mahmud Camii Taç Kapı Bordürü

Çizim 3- Melik Mahmud Camii Taç Kapı Bordür Çizimi

1.3. Şehidiye Camii Ve Medresesi

Şehidiye Camii, Artuklu İlçesinde Şehidiye Mahallesi 1. Cadde No: 143 adresinde ve tapu kadastral kaydı ile 335 ada 4 ve 5 numaralı parsel ile kayıtlıdır. Melik Nasreddin Artuk Arslan (1201-1239) veya oğlu Necmeddin Gazi I. zamanından (1239-1260) kaldığı ileri sürülmekle birlikte, 12. yüzyılın ilk yarısına da tarihlendirilmektedir.⁴ Yapı, 2000 ve 2005 yıllarında olmak üzere iki kez restore edilmiştir (Güzel, 2010: 40). Yapı, cami ve medresenin ortak avluda yer aldığı, revaklı avlulu, iki sahnınlı küfe planlı cami ve açık avlulu medrese şemasına sahiptir. Küfe plan şemasına sahip cami, mihraba paralel iki sahnından meydana gelmektedir. Sahnılar, ortada bağımsız iki ayak ve kemer sistemi ile oluşturulmuştur. Caminin harim kısmı içten beşik tonoz, dıştan düz dam sistemi ile örtülüdür. Avlunun batısında beş açıklığa sahip revaklı bir düzenleme görülmektedir. Revaklar ve revakların gerisinde kalan odaların örtü sistemi çapraz tonozlardan oluşmaktadır. Avlunun kuzeyinde sebilli bir eyvan yer almaktadır. 1967 yılına ait yayınlardan anlaşıldığı üzere bu eyvan bir setle ortasından ikiye bölünmüş, arkası su deposu olarak kullanılmıştır (Altun, 2011: 78-79). Caminin güneyde dam üzerinde yükselen minaresi kare bir kaide üzerine oturtulmuş, silindirik gövdeli ve çift şerefelidir.

⁴ Kitabe, "Artuklu Melik es Said Necmeddin Gazi Bin Artuk Arslan b. İlğazi b. Alpi b. Timurtaş b. İlğazi b. Artuk'un...." İfadesi ile başlar ve medreseye ait çeşitli vakıflar sayılır, bkz. Altun, 2011: 82. Yapının yaptıranı ve tarihlendirilmesine yönelik bazı görüşler mevcut olup bunlardan bazıları şöyledir; Ali Emiri'nin seksen hücreli olduğu için Semanin Medresesi denildiğini kaydettiği, Katip Ferdi yapının Sultan Melik Nasreddin Artuk Arslan (1201-1239) tarafından yaptırılıp kendisinin de ölümünden sonra buraya gömüldüğünü, bildirmektedir, (Katip Ferdi, 1939). Sauvaget ve Gabriel de kitabeyi okuyarak yapının, 1239-1259 yılları arasında, Sultan Melik Nasreddin Artuk Arslan'ın oğlu Melik Es Said Necmeddin Gazi b. Artuk Arslan tarafından inşa edildiği ifade etmişlerdir, (Gabriel, 1939: 28; Sauvaget, 1940: 13). M. Sözen ve A. Kuran da aynı şekilde yapının XIII. Yüzyılın başına tarihlendirmektedirler, (Sözen, 1967: 30; Kuran, 1969: 35).

Fotoğraf 9- Şehidiye Camii Taç Kapısı Genel Görünüşü

Yapının avlusuna doğu cepheye konumlandırılan taç kapıdan sonra beşik tonozla örtülü bir koridorla geçiş sağlanmaktadır (Fotoğraf 9). Mardin'de geleneksel taş işçiliğinin devam ediyor olmasından kaynaklı yeni ve eskiyi ayırt etme zorluğu ile birlikte yapının taç kapısında son dönemlerde ciddi müdahalelerin uygulandığı anlaşılmaktadır. Taç kapıda büyük bir kısmı bozulan nişlerin altında yer alan kitabe nesih hatlıdır (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 10- Şehidiye Camii Taç Kapı Detayı

Yapının tek girişi olan taç kapısı, tamamen kesme taştan yüksek ve derin bir niş şeklinde düzenlenmiştir. Ana caddenin zemin kotundan çok aşağıda kalan taç kapıya beş basamaklı bir merdiven ile ulaşılmaktadır. Taç kapının her iki yanda dış kenarlarında üç sıra olan silmeler, farklı düzenlemelere sahiptir. İçten dışa doğru birinci silme zikzaklarla balık sırtı motifi oluşturmaktadır. İkinci silme oyma teknikli, yedi yapraklı stilize edilmiş bir çiçek motifi olup dıştan iki silmenin üst

üste gelecek şekilde düzenlenmesiyle oluşturulmuştur. Üçüncü silmede yer alan motif ise oyma tekniğiyle palmetlerin yanyana dizilmesi ile elde edilmiştir (Fotoğraf 11). Palmetlerin dışında boş kalan kısımların mukarnaslarla doldurulduğu görülmektedir. Derin bir niş içerisine alınmış kavsara kuşatma kemeri sivri bir kemerden meydana gelmektedir. Kavsara kuşatma kemerinin başladığı yerden nişin içine doğru bir şerit halinde üçgenlerle istiridye motifi oluşturulmuştur. Derin nişin içerisinde beş adet üç dilimli kemerlerle oluşturulan trompçuklar bulunmaktadır. Yanlarda birer tane, ortada üç tane görülen bu dilimli trompçukların yüzeyleri iki silme ile hareketlendirilmiş, yanlarda yer alanlar süslemesiz sade, ortada bulunan üç tanenin ise içi süslemelidir. Ortadaki trompçuk yüzeysel bir niş içerisine alınmış, kare bir kitabelik içerisinde yerleştirilmiş ma'kılı hatlı kitabesi bulunmaktadır (Fotoğraf 10). Bu trompçuğun her iki yanındaki trompçuklar ise derin bir niş içerisine alınmış dilimlere ayrılmış istiridye kabuğu motifi ve mukarnaslı bir süsleme kompozisyonundan oluşmaktadır. Giriş açıklığını sağlayan basık kemerin taşları kahverengi, kemer üzengi taşları ise siyahtır. Kemerin yüzeyinde palmet ve kıvrım dallarla bitkisel bezemeler meydana getirilmiştir (Fotoğraf 12). Kemerin üst kısmında kapıyı üç taraftan çevreleyen bir bordür görülmektedir. Bu bordürde sekiz kollu yıldızlarla oluşturulan geometrik süslemenin bir sıra atlatılarak ortalarına birer kabara yerleştirilmesi suretiyle kompozisyon oluşturulmuştur. Bir sıra da sekiz kollu yıldızların içerisinde çarkifelek motifli kabara yerleştirilmişken diğer sırada yıldız motiflerinin içi tamamen oyulmuştur (Fotoğraf 13). Yan duvar yüzeylerinde de görülen üç tarafı dolaşan mukarnas dizileri ile oluşturan süsleme kuşağının üzerinde bir mukarnas dolu biri boş olacak şekilde süsleme motifleri işlenmiştir. Motifler iç içe geçmiş kıvrım dalların yukarı ve aşağı bitiş noktalarında palmet motiflerine dönüşmesi ile oluşturulmuştur. Taç kapının belli noktalarında karamalar, aşınmalar mevcut olup özellikle yan taraftaki kitabeler okunmayacak şekilde tahrip olmuştur.

Fotoğraf 11- Şehidiye Camii Taç Kapı Silmeleri

Fotoğraf 12- Şehidiye Camii Giriş Açıklığı Kemer Süsleme Detayı

Fotoğraf 13- Şehidiye Camii Giriş Açıklığı Bordürü

1.4. Hamza-İ Kebir Camii

Mardin, Artuklu İlçesi, 1. Cadde üzerinde, Savurkapı (Bab es-Sur) Mahallesinde, Meydanbaşı yakınlarında, yolun güney kanadında yer alan yapı, 158 ada, 2 parsel numarası ile kayıtlıdır (Yeşilbaş, 2014: 163-182).

Bugün cami olarak kullanılan eserin, vaktiyle bir zaviye topluluğu içinde yer aldığı bilinmektedir (Göyünç, 1991: 120; Altun, 2011: 116; Yeşilbaş, 2014: 168). Kapı açıklığının üstündeki duvar yüzeyinde iki parça halinde dikdörtgen forma sahip bir kitabe yer almaktadır. Büyük oranda tahrip olan kitabe bugün okunamamaktadır. Eserin banisi Akkoyunlu Devleti'nin hükümdarı Sultan Hamza tarafından ölümünden önce kendisine ait türbe olarak inşa ettirmiştir. (Yeşilbaş, 2014: 168). Ancak Sultanın Diyarbakır'da vefat etmesi üzerine söz konusu yapıya (türbeye) değil de avluya defin edildiği ve bu sebepten ötürü inşa edildiğinden beri mescit olarak kullanılmıştır⁵.

Anadolu'da türbe olarak inşa edilen yapılardan farklı olarak ortada kare bir mekanın dört yöne uzanan kolların oluşturduğu haçvârî plan şeması hakimdir. Plan şemasında ortada oluşan kare alanı, içten düz dıştan ise dilimli bir kubbe örtmektedir. Kubbe, dıştan sekizgen formlu kasnağa otururken, içten kubbeye geçişte tromp kullanılmıştır. Kubbe kasnağının güneye bakan yüzeyine iki tromp arasında hafif sivri kemerli bir pencere açılmıştır. Tromplar mukarnas süslemelerle doldurulmuş ve trompları çevreleyen sivri kemerler siyah ve sarımsı renkli kesme taşların birbirini nöbetleşe takibinden oluşan almaşık teknikte kurgulanmıştır.

⁵ Yapı ile ilgili detaylı bilgi için bkz., Yeşilbaş, 2014: 168.

Fotoğraf 14- Hamza-i Kebir Camii Taç Kapısı

Ana caddeye bakan eserin kuzey cephesinde öne doğru taşırılan gösterişten uzak girişi, düz atkı kemerli açıklığın etrafını sivri kemer kuşatmaktadır (Fotoğraf 14). Sivri kemer, iki renkli siyah/grimsi bazalt ve sarımsı kalker taşının birbirini alternatif nöbetleşe takip etmesi ile elde edilen almaşık bir sistemle örülmüştür (Fotoğraf 15). Derinlemesine kurgulanan giriş açıklığında, zemin seviyesinden yaklaşık 1 m kadar yükseklikte karşılıklı iki seki yer almaktadır. Kapı açıklığının üst tarafındaki duvar yüzeyinde dikdörtgen formda bir kitabe yer almaktadır. Bunun üzerinde ise sekizgen formda bezeme panosu mevcuttur.

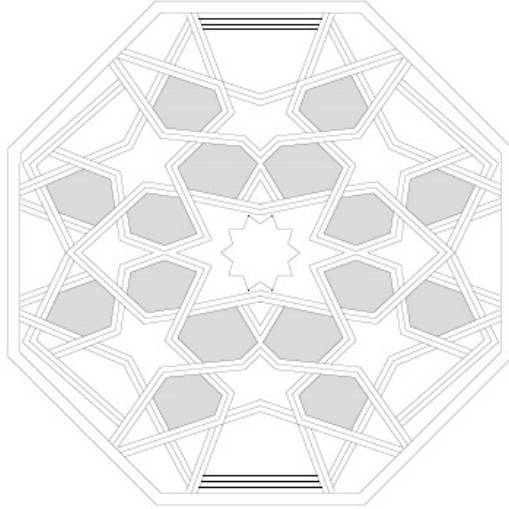
Panoda arada beş kollu yıldızlar ve düzgün olmayan altıgenler oluşturan, ortada sekiz kollu bir yıldız meydana getiren geometrik geçmeler kullanılmıştır (Fotoğraf 16). Geçmelerin aralarındaki boşluklar renkli çini parçalarının applike edilmesi ile oluşturulmuş ve eşkenar olmayan altıgenlerde ise firuze ve lacivert sır kullanılmıştır. Büyük oranda tahribata uğrayan süsleme panosu, giriş kütesine hareketlilik kazandıran bir unsur olarak tanımlanabilir (Çizim 4).

Fotoğraf 15- Hamza-i Kebir Camii'ne Geçiş Sağlayan Kapı Açıklığı

Fotoğraf 16- Hamza-i Kebir Camii Taç Kapısı Üzerindeki Süsleme Panosu

Çizim 4- Hamza-i Kebir Camii Taç Kapısı Üzerindeki Süsleme Panosu Çizimi (M. Şakir Güler'e Aittir)

1.5. Zinciriye Medresesi

Medrese Mahallesi'nin kuzeyinde bulunan Zinciriye Medresesi, Melik Necmeddin İsa bin Muzaffer Davut bin el-Melik Salih tarafından H.787/1385 yılında yaptırılmıştır (Yuvalı, 2006: 32; Gabriel, 1939: 29; Diğler; Seçkin, 2008: 369; Sözen, 1970: 187; Tuncer, 1992: 52). Doğu-batı doğrultusunda geniş bir alana oturan medrese; mescid, türbe ve ek yapılardan meydana gelmiştir.

Medresenin anıtsal taç kapı girintisinin duvar yüzeyinde bulunan yazı kuşağında “İsa b. Davud b. Salih b. Gazi b. Kara Arslan Artuklu 787/ 1385” ifadesi yer almaktadır (Tuncer, 2007: 152; Yuvalı, 2006: 34). Bu ifadeye istinaden medreseyi yaptıran tespit edilirken, yapının mimarı hakkında bilgi sahibi olamıyoruz. Yapının kitabelerinden bilinen ilk onarımı 1997 yılında gerçekleştirilmiştir. Kalenin eteklerine ve eğimli bir araziye konumlanmasından dolayı farklı dönemlerde kaya düşmesi ve toprak kaymasına bağlı olarak özellikle kuzey bölümlerde bazı onarımların yapıldığı ifade edilmektedir (Çağlayan; Tanyeli, 2016: 89).

Yapı, güney cephe boyunca doğu-batı doğrultusunda uzanır vaziyette konumlanmıştır. Zinciriye Medresesi ana işlevleri mescit ve medrese olan iki kütle'nin birleşmesiyle, tipik Anadolu medreselerinden farklı bir şemada tasarlanmıştır. Doğu-batı doğrultusunda konumlanan kütle'nin batı ucunda türbe, doğuda ise mescit ve bitişiğindeki anıtsal taç kapı yer alır (Fotoğraf 17).

Fotoğraf 17- Zinciriye Medresesi Taç Kapısı

Zinciriye Medresesi bütünüyle açık renkli, sarımsı kesme kalker taştan inşa edilmiş bir binadır. Bezeme kompozisyonlarının oluşturulmasında renkli taş ve mermer malzeme de kullanılmıştır. Fildişi renkli doğal taştan yapılmış ve yer yer mavi renkli doğal taş kullanılarak bezenen taç kapıda iki teknik uygulanmıştır. Mavi, fildişi taşlarla oluşturulmuş kompozisyonda kakma tekniği, girişin yan duvar yüzeylerinde ise rozetler içinde oyma tekniği kullanılmıştır. Taç kapının dilimli kemer taşlarına ve kemer karnına fildişi renkli mermer malzeme kakma tekniğinde kübik olarak yerleştirilmiştir (Fotoğraf 18).

Giriş açıklığının atkı kemeri ile damla formundaki madalyonun arasında cephe boyunca uzanan geometrik örgülü süsleme şeridi yer alır. İlk bordürde taşın yüzeyinde biri aşağı biri yukarı bakar vaziyette palmetlerin içi oyulmuş ve bu oyuntulara yine fildişi renkli mermer malzemeler kakma tekniği ile doldurulmuştur. İkinci kuşakta kıvrım dallar alttan ve üstten geçerek altıgenler oluşturmuştur. Kıvrım dalların aralarında kalan üçgen geometrik kısımlar, fildişi renkli malzeme ile doldurulmuştur. Bu altıgen alanlarda oyma tekniği ile tek kelimelik Arapça celi sülüs hatla 'Esmâ-yi Hüsnâ' (Allahın isimleri) yer alır (Fotoğraf 19).

Medresede süsleme programının yoğunlaştığı taç kapı yapının beden duvarından daha yüksek ve öne doğru dışa taşırılmış vaziyette kurgulanmıştır. Taç kapının dış bordüründe iki sıra mukarnas kademesi, iç kısımda ise rumilerden ve palmetlerden oluşan bordürler dikkati çekmektedir. "Tevekkel alâ'llah" terkininin tekrar edildiği örgülü kûfi yazı şeridi iki yanda çokgen geometrik motifleri ile bezenmiş iki sütunca ile son bulmaktadır (Tuncer, 2007: 164). Oyma tekniğinde örgülü kûfi hat, bir düğüm görünümü verecek şekilde sıkışık olarak istiflenmiştir. Birbirine düğümlemiş harflerin saplarında ve diğer boşluklarda küçük rumi ve palmetler kullanılmıştır (Ünal, 1982: 94).

Fotoğraf 18- Zinciriye Medresesi Taç Kapı Kakma Teknikli Süsleme Bordürü ve Kavsarası

Fotoğraf 19- Zinciriyе Medresesi Taç Kapı Kakma Teknikli Süsleme Bordüründen Detay

Taç kapının kavsarası 11 sıra mukarnas dolgusuna sahip olup, dilimli bir kemer ile kuşatılmıştır. Dilimli kemer yanlarda mukarnas başlıklı ve geometrik desene sahip sütunceler tarafından taşınmaktadır. Taç kapının mukarnaslı kavsaranın hemen altında nişin, doğu, batı ve kuzey cephe duvarını çevreleyen bir satırlık kitabe frizi Selçuklu tarzındaki celi sülüs hatlı Arapça metin, oyma tekniği ile yazılmıştır. Kitabe metninde Kur'an-ı Kerim ayetlerinin yanı sıra yazılı tarih ve medresenin banisi ile ilgili verilen bilgilerden vakıf kitabesi olduğu anlaşılmaktadır. Harflerin arasındaki boşluklarda ve yazılara dolanmış şekilde kıvrım dallı rumi motifleri yazıyı süsler.

Yazı kuşağının ve giriş lentosunun arasında kalan yüzeyde damla motifi içerisine yazıların işlendiği süsleme panosu, oyma tekniğiyle işlenmiş; celi sülüs hatlı bir madalyon şeklindeki kitabe ise aynalı bir istifle yazılmıştır. Arapça yazıları, en dıştan bitkisel yaprak motifleri madalyonu çerçeve içine alır. Çerçeveden sonra çift olarak Kur'an-ı Kerim Tevbe Süresi 18. ayeti ve ortada ise yine ikinci bir çerçeve içinde müsenna celi sülüs hatla "Tevekkeli ala Allah Teâlâ" metni yer alır (Çaça, 2013: 179).

Taç kapının yan duvar yüzeylerinde ise daire formulu rozetler içerisinde stilize çiçek, rumi, palmet ve kıvrım dallardan oluşan süsleme kompozisyonu dikkati çekmektedir (Fotoğraf 20).

Fotoğraf 20- Zinciriye Medresesi Taç Kapı Yan Duvar Yüzeyi Süsleme Panosu

1.6. Kasimiye Medresesi

Medresenin inşaatının başlangıç ve bitiş tarihini veren bir kitabesi bulunmadığı, kaynaklardan da konuya ilişkin herhangi bir kayda rastlanmadığından, yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Artuklu döneminde yapımına başlandığı (Altun, 1978: 277; Gabriel, 1939: 36,37), Akkoyunlu hükümdarı Cihangir'in oğlu Sultan Kasım döneminde 1487-1502 yıllarında tamamlandığı kabul edilmektedir (Tuncer, 1996: 58; Atalan, 2008: 307). Medresenin adını Sultan Kasım'dan almasına dayanarak, hükümdarın başta bulunduğu yıllar göz önüne alınarak 1487-1502 yılları arasına tarihlendirilmektedir (Alper, 2005: 241; Altun, 2005: 165; Sözen, 1981: 119).

Mardin'de tek bir avlu etrafında sıralı mekânlar düzeninden farklı açık avlulu plan şemasına sahip medrese, mescid ve medrese olan iki kütlelerin birleşmesiyle, tipik Anadolu medreselerinden farklı bir şemada tasarlanmıştır. Doğu-batı doğrultusunda konumlanan kütlelerin batı ucunda bulunan cami ile doğudaki medrese arasında anıtsal taç kapı yer alır (Fotoğraf 21). Medrese kültesinin güney cephesi kendi içinde simetrik bir duruma sahipken, yapının genel kompozisyonunda simetri etkisi yoktur.

Fotoğraf 21- Kasımiye Medresesi Genel Görünüşü

Sultan Kasım Medresesi'nde açık renkli, sarımsı kalker taşı; duvar, ayak, kemer, lento, geçiş ögesi ve örtü gibi yapı elemanlarından kubbelerin kaplama malzemesine dek uzanan tüm yapı ve bezeme elemanlarının biçimlenmesini sağlayan ana malzemedir. Medresenin bezeme bantlarında kakma tekniğinin uygulanmasında değişik renkte taş ve mermerler de kullanılmıştır.

Kasımiye Medresesi'nin taşları ve taş süslemeleri aşınmış taç kapısı, yapının beden duvarlarından daha yüksek ve öne doğru dışa taşınmış vaziyettedir (Fotoğraf 22). Taç kapı, en dışta iki sıra mukarnaslı çerçeve ile başlayıp tepe noktada, üç sıra mukarnasın altta sarkıt yaptığı bir silme ile sonlandırılmıştır. Köşelerine sütuncelerle profil verilmiş kapı nişi ve nişin başlıkları üzerinde devam eden üç dilimli kemer taç kapıdaki ihtişamı arttırmıştır (Fotoğraf 23). Taç kapının süslemelerini oluşturan taşların yüzeylerinin ciddi oranda aşınmış olmasından dolayı sadece izlerinden hareketle tanımlama yapılabilmektedir. Taç kapıda, kapı açıklığının bulunduğu duvardan kemer yüzeyine kadar 11 sıra mukarnaslı kavsara ve yan duvar yüzeyleri içlerine de içi oyma bezemelerle doldurulan iri rozetler yerleştirilmiştir. Rozetlerden bir tanesine ait mevcut izlerden Zinciriye Medresesi rozetleri ile büyük oranda benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Kakma taşlarının büyük çoğunluğu dökülen giriş açıklığı üzerindeki süsleme bordüründe kompozisyon kısmen de olsa anlaşılmaktadır. Kompozisyonda ters yöne bakacak şekilde karşılıklı yerleştirilmiş palmet motiflerinin içleri oyularak bu noktalara siyah renkli taşlar yerleştirilmiştir. Taç

kapının mukarnaslı kavsarasını çevreleyen üç dilimli kemerin karnında da kakma teknikli beyaz renkli kübik taşlar kullanılmıştır.

Fotoğraf 22- Kasımiye Medresesi Taç Kapısı

Fotoğraf 23- Kasımiye Medresesi Taç Kapı Süsleme Detayı

2. Değerlendirme

Çalışma kapsamında 13. ve 15. yüzyıllarda inşa edilmiş Latifiye Camii, Melik Mahmud Camii, Şehidiye Camii, Hamza-i Kebir Camii, Zinciriye Medresesi ve Kasımiye Medresesi olmak üzere Artuklu ve Akkoyunlu dönemi taç kapıları incelenmiştir.

2.1. Malzeme ve Teknik

Taç kapılarda kullanılan yapı malzemesi, Mardin'deki diğer bütün yapılarda olduğu gibi geleneksel yapıyı oluşturan temel malzeme olan sarımsı kalker taşıdır. Kalker taşının tek düze monoton etkisini kırmak amacıyla iki renkli taş süslemeye yer verildiği de görülmektedir⁶. İki renkli taş süslemede siyah, kahverengi, açık mavi mermer gibi malzeme de yer yer kullanılmıştır. Latifiye Camii, Hamza-i Kebir Camii, Zinciriye Medresesi ile Kasımiye Medreselerinde iki renkli taş süslemede kakma tekniğinin ön plana çıktığını görmekteyiz⁷. Hamza-i

⁶ İki renkli taş süsleme de kalker taşı ile birlikte kullanılan bazalt taşı, Diyarbakır'daki sönmüş bir yanardağ olan Karacadağ'ın püskürttüğü lavların soğuması sonucunda oluşmuştur. Sert bir özellik gösteren bazalt taşı, bezemede oyma tekniğinde pek tercih edilmemekle beraber iki renkli süslemede özellikle kemerlerin kurgusunda sıkça karşımıza çıkmaktadır, bkz, (Halifeoğlu; Dalkılıç, 2002: 570-579).

⁷ S. Çaça hazırladığı yüksek lisans tezinde Zinciriye Medresesi'nin mukarnas kavsarasını çevreleyen dilimli kemerin iç kısmında ve süsleme şeritlerinde kakma tekniği ile yapılan kompozisyonda açık mavi renkli sırlı çinilerin kullanıldığını ifade etmiştir, bkz, (Çaça, 2013: 196). Oysaki kakma olarak açık mavi mermer malzeme kullanılmıştır.

Kebir Camii'nin Mardin tarihi eserleri arasında kakma tekniğinde çini kullanımını gördüğümüz tek eserdir. Bu tek örnek, çini panonun da yakın çevrelerden temin edilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Geleneksel mimaride, dış ve iç mekanların bezemesinde taş işçiliği önemli bir yere sahiptir. Taş işçiliğinde kullanılan farklı teknikler, mimari yapının estetik ve görseelliğine katkıda bulunmaktadır. Taç kapılarda derin oyma, yüzeysel oyma ve kakma teknikleri en çok kullanılan tekniklerdir. Şehidiye Camii taç kapısında yıldız motiflerinin içlerinin derin oyma ile boşaltılmasına karşılık bir diğer sırada derin oyma ile oluşturulan kabaların kullanılması görsel anlamda bir etki yaratmıştır. Yine Latifiye Camii'nin taç kapısında kalker taşı zemin üzerine farklı renkli taş ile kakma tekniğinin uygulanması, kabaların derin oyma tekniği ile oluşturulması ve kabaların yüzeyinde yüzeysel oymanın tercih edilmesi taş ustalarının birçok tekniği bir arada kullanmadaki yeteneklerini sergilemektedir.

Taç kapıların yüzeylerinde bulunan kitabelerin de sathi oyma tekniği kullanılarak oluşturulduğu dikkati çekmektedir.

2.2. Süsleme

Mimaride süsleme sanatının gelişmesi, bu sanatın doğup yayıldığı alanlarda varisi olduğu uygarlıkların izleri ve sanatsal gelişimi ile bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Mardin dini mimari taş süsleme, taç kapılarda olduğu gibi mihraplarda, pencere sövelerinde, cephe kompozisyonlarında da görülmektedir. Taş ustasının sahip olduğu yeteneklerini sergilediği ve süslemenin en yoğun görüldüğü taç kapılar, taş işçiliğinin en dikkat çekici noktalarıdır (Karademir, 2014: 27) Süsleme, taç kapıların kavsara, kemer, silme, sütunce, mihrabiye gibi yapı elemanlarında sıkça kullanılarak bu elemanlara süsleme niteliği kazandırmış ve hareketlilik sağlamışlardır. Mardin yapılarında sarı kalker taş malzeme, mimaride ve süslemede en önemli unsur ve en yoğun kullanılan süsleme malzemesi olarak karşımıza çıkmıştır. Artuklu ve Akkoyunlu Dönemlerine ait yapılarımızın dönem farklılıkları olsa bile aslında taç kapılardaki süsleme kompozisyonlarında bir öncekinin devamlılığını sağlar niteliğe sahiptir. İzleyenler üzerinde keskin hatlarla farklı iki dönemi vurgulayan unsurlar tespit etmek mümkün değildir. Taç kapılarda taş süslemeyi oluşturan kompozisyonlar, dağılım bakımından yazı, bitkisel, geometrik motiflerden oluşmaktadır.

2.2.1. Geometrik Süsleme

Taç kapıların süsleme kompozisyonunda karşılaştığımız geometrik motiflerde daha çok iç içe geçmiş sekiz kollu yıldızlar, zikzak motifleri, mukarnas dizileri, iç içe geçmiş çokgenler görülmektedir.

Geometrik süslemelerde düz, eğri veya kırık çizgilerle, sonsuzluk ilkesi çerçevesinde belirli bir denge, uyum ve oranla, üçgen, beşgen, sekizgen gibi kapalı şekillerin, birleşmesi sonucu oluşan düzen dikkati çeker (Güzel, 2010: 37). Mardin'deki taç kapılarda geometrik süslemeler sonsuzluğu simgeleyen farklı kompozisyonlarla karşımıza çıkmaktadır. Taç kapılarda oyma- tekniğiyle yapılmış çok kollu yıldız motiflerinin farklı çeşitleri, Latifiye Camii, Şehidiye Camii, Hamza-i Kebir Camii örneklerinde görülmektedir. Zikzak motiflerinin taç kapı ana kemerini taşıyan sütunçelerin gövdelerinde kullanıldığı örnek ise Şehidiye Camii taç kapısıdır. Mukarnas dizilerinin Hamza-i Kebir Camii hariç Latifiye Camii, Şehidiye Camii, Melik Mahmut Camii, Zinciriye Medresesi, Kasımiye Medresesi taç kapıların kavsaralarında, Latifiye Camii, Şehidiye Camii, Melik Mahmut Camii yan duvar yüzeylerinin sütun başlıkları seviyelerinde ve Latifiye Camii, Şehidiye Camii, Melik Mahmut Camii, Zinciriye Medresesi, Kasımiye Medresesi sütun başlıklarında tercih edilmiştir. Ayrıca Melik Mahmut Camii, Latifiye Camii, Zinciriye Medresesi, Kasımiye Medresesi taç kapılarını üç yönden dolaşan çerçevelerinde mukarnas dizileri benzer özelliklerle kullanılmıştır. Sütun gövdelerinde iç içe geçmiş çokgenlerin tercih edildiği örneklerimiz ise Latifiye Camii, Zinciriye Medresesi ve Melik Mahmut Camii'dir.

2.2.2. Bitkisel Süsleme

İncelenen taç kapıların süsleme kompozisyonlarında bitkisel süslemelerin stilize edilmiş motiflerden oluştuğu dikkati çekmektedir. Latifiye Camii, Melik Mahmut Camii, Şehidiye Camii, Zinciriye Medresesi, Kasımiye Medresesi'nde görüldüğü gibi bitkisel kompozisyonların palmet, rumi, iç içe geçmiş kıvrım dallar ve stilize edilmiş çiçek motiflerinden oluştuğu görülmektedir.

Zinciriye Medresesi'nin bitkisel süsleme bakımından daha yoğun süslemelere sahip olduğunu belirtmek gerekir. Taç kapıyı çevreleyen mukarnas dizilerin arasında, yazı kuşağında harflerin aralarında usta bir işçilikle rumi ve kıvrım dallar kullanılmıştır. Medresenin yan duvar yüzeylerinde madalyonlar içerisinde stilize çiçek motifleri ve rumi, palmet, kıvrım dallar oldukça etkileyici bir üslupla yerini almıştır. Kasımiye Medresesi'nin yan duvar yüzeylerinde de benzer özelliklere sahip bitkisel karakterli süsleme madalyonların olduğu büyük oranda tahrip olsa bile mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Melik Mahmut Camii taç kapısını çevreleyen bitkisel bordürde de birbirine kıvrım dallarla bağlanan ikili palmet motifleri dikkati çekmektedir. Şehidiye Camii'nin giriş açıklığını sağlayan kemer yüzeyinde de palmet motifleri ve kıvrım dallar ile oluşturulan süsleme kompozisyonu farklı bir uygulama olarak görülmüştür. Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin giriş açıklıklarının üzerinde yer alan kakma teknikli süsleme bordürlerinde de aynı özelliklerle palmet dizileri biri aşağı diğeri yukarı bakacak şekilde yerleştirilmiştir (Barışta, 2008; 244). Latifiye Camii'nin mukarnas sütun başlıkları üzerinden başlayarak yan duvar yüzeylerinde devam eden

mukarnasların da üzerinde görülen ince işçilikli bitkisel süslemeler, bu işi yapan ustanın maharetini ortaya koyan önemli bir detaydır.

2.2.3. Yazı Süsleme

İslam Sanatı içerisinde hattatların yazıyı birçok farklı şekillerle deneyerek, plastik bir değer katarak bir sanat türü haline getirmişlerdir (Baltacıoğlu, 1971: 115). Arap harflerinin anatomik karakterlerinin süslemeye imkân tanınması nedeni ile bu harflere plastik değerler katılarak estetik bir boyut kazandırılmıştır (Avcı, 1977: 20-33).

Anadolu İslam Mimarisinde ilk yıllarda kûfi yazı çeşidi çok sık kullanılmakla birlikte, Selçuklularda sülüs tarzın daha çok tercih edildiği, Beylikler Döneminde çiçekli kûfi ve ma'kılının kullanımı azalırken Osmanlılarda ise küçük boyutlu karaktere sahip nesih yazının kullanıldığı söylenebilir (Ögel, 1966: 89).

Taç kapılarda diğer süslemeler gibi oyma tekniği ile taşta işlenmiş hat yazılar, ma'kılı, çiçekli kûfi, celi sülüs, nesih örnekleri şeklinde görülür. Ma'kılı yazı Şehidiye Camii, Latifiye Camii'nde karşımıza çıkarken, çiçekli kûfi dediğimiz harflerin saplarının uçlarında ve harf aralarında rumi, palmet ve kıvrım dalların kullanıldığı hat örneğini Zinciriye Medresesi'nde görmekteyiz. Anadolu'da bitkisel motiflerin eklenerek zenginleştirildiği çiçekli kûfi karakterli kitabelere Diyarbakır Ulu Camii, Bitlis Ulu Camii, Divriği Kale Camii, Kayseri Külük Camii, Van Ulu Camii taç kapısı, ma'kılı yazı çeşitlerine ise Mardin Ulu Camii minaresinde, Karaman Hacı Beyler Camii taç kapısında (Özbek: 2002, 624), Aksaray Sultan Hanı portalinde, Sivas Çifte Minareli Medrese minaresi, Selçuk İsa Bey Camii pencere söveleri gibi birçok yapıda karşılaşmak mümkündür (Tüfekçioğlu, 2001: 14). Sülüs karakterli yazı ve kitabeler ise Kasımiye Medresesi hariç diğer eserlerin taç kapıları ile silik durumda olan Hamza-i Kebir Camii'nin taç kapısında tercih edilmiştir. Zinciriye Medresesi'nde farklı bir kompozisyonla kullanılan damla motifli yazı panosu Artuklu Dönemi karakteristik özelliği olarak da yorumlanabilir. Bakü Şirvan Şah Türbesi'nin taç kapı alınlık köşeliğinde de içi yazıyla doldurulmuş damla biçimli oyma bir pano yer almaktadır. (Özbek, 2002: 599). Yazıların bir kısmı yapıya dair inşa ve onarım bilgileri sunarken, bir kısmı *Esmâ'ül Hüsna*, *Tevekkel Allah* gibi çeşitli terkipleri ihtiva etmektedir.

2.3. Taç kapının Yapıyla İlişkisi

İncelenen taç kapılar, yapılarda konumlandığı yer ve yapı ile kurulan organik bağ bakımından benzer özelliklere sahiptir. Taç kapılar, yapıların ana giriş açıklıkları olmakla birlikte eserin en süslü ve en ihtişamlı yapı elemanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Taç kapılardan Latifiye Camii ile Hamza-i Kebir Camii örneklerinde görüldüğü üzere yapılara giriş cephelerinin orta noktasına konumlandığı gibi Zinciriye Medresesi, Melik Mahmut Camii, Şehidiye Camii gibi

örneklerde de giriş cephesinin doğu noktasına kaydırılarak yerleştirildiği görülmektedir. Kasımiye Medresesi'nin taç kapısı ise giriş cephesinin batı tarafına konumlandırılmıştır. Taç kapılardan Hamza-i Kebir Camii hariç diğerlerinde dikkat çeken temel husus ise mihrap aksına uzanır vaziyette yerleştirilmemiş olmalarıdır. Hamza-i Kebir Camii'nde taç kapı kuzey cephede yer almakla birlikte mihrap ile aynı aks üzerinde yer almaktadır. Söz konusu diğer örneklerin mihrap ile aynı aks üzerinde yerleştirilmeleri durumunda taç kapıların kuzey cephede yer almaları zorunluluğu ortaya çıkardı. Oysaki Mardin topografik açıdan kuzeyden güneye yayılan bir yamaç üzerine kurulmuştur. O nedenle eserlerin birçoğu kuzey cephede sırtını ana kayaya yaslayarak kurgulanmıştır. Zinciriye Medresesi ile Kasımiye Medreselerine bakıldığında mihrap cephesi aynı zamanda giriş cephesi olarak taç kapının yerleştirildiği ana cephe'dir.

Taç kapılar, yapıların beden duvarlarından hafif dışa taşınmış ve daha yüksek tutularak girişlerin vurgulanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bezemenin en yoğun kullanıldığı taç kapılar, kütleli görüntüleri ile bütünü'nün parçası olarak bir mekân karakteri kazandıkları görülmektedir. Taç kapıların dış cephede yapının en belirgin unsuru olmasını sağlayan özelliklerden biri de, taç kapının cephe yüksekliğini aşıyor olması ile ilgilidir (Karademir, 2014: 27). İncelediğimiz taç kapıların tamamı bu anlamda cephe yüksekliğini aşan bir yüksekliğe sahiptir.

Taç kapıların boyut ve oranlarının rastgele belirlenmediğini, matematiksel bir yaklaşımla taç kapının eni ile boyunun oranı, giriş açıklığı eninin taç kapıya oranı ve taç kapının yapıya oranı arasında bir ilişki kurulduğu gözü yormayan izlenimden anlaşılmaktadır.

Sonuç

Anadolu'da büyük boyutlu inşa edilen Harput Ulu Camii, Silvan Ulu Camii ve Bitlis Ulu Camii gibi erken dönem eserlerinde yapıya girişlerde anıtsallıktan ziyade işlevsellik ön planda tutulmuştur. Bu yapılarda gösterişten uzak sade tutulmuş giriş açıklıklarının tercih edildiği, taç kapı düzenlemesinin uygulanmadığı dikkati çekmektedir. Bu bağlamda Anadolu'daki en eski taç kapısı yüzyılın sonlarına doğru 1180-1181 yıllarında inşa edilen Divriği Kale Camisinde karşımıza çıkmaktadır (Ögel, 1966: 5; Ünal, 1982: 12). Mardin'deki anıtsal mimari eserlerden incelemeye dahil ettiğimiz yüzyıllar arasında da sadece altı yapının anıtsal nitelikte taç kapı düzenlemesine sahip olması, ilk dönem eserlerinin işlevsellikle ön plana çıkmış olmasıdır. Nitekim Artuklu dönemi eserlerine baktığımızda Latifiye Camii, Melik Mahmud Camii, Şehidiye Camii ve Zinciriye Medresesinin daha geç tarihli olmaları bu durumu doğrulamaktadır.

Eserleri kendi içlerinde benzerlik ve atölye birlikteliği üzerinden değerlendirecek olursak Latifiye Camii ve Melik Mahmud Camii taç kapılarının⁸, Zinciriye Medresesi ile Kasımiye Medresesi'nin⁹ kendi içinde taç kapının kurgusu, kullanılan malzeme ve bezemeler bakımından benzerlik gösterdiklerini söyleyebiliriz. Her iki medresenin de taç kapı yan duvar yüzeylerinde karşılaştığımız bezeme panolarının teknik ve kompozisyon bakımından benzer özellikteki bezemelerini, Karaman Hacı Beyler Camii taç kapı köşeliği, Niğde Sungur Bey Camii kuzey taç kapı yüzey bezemesinde de görmekteyiz (Doğan, 2013: 125; Özbek, 2002: 625,632).

Hamza-i Kebir Camii'nin taç kapısı ise sadeliğinin yanısıra Mardin'de çini kakma tekniğinin kullanıldığı tek örnek olması bakımından ayrı bir öneme sahiptir. Mardin'de mimari süslemede bu örnek dışında çini malzeme kullanılmadığı için bu çini parçasının da başka bir yerden alınarak devşirme malzeme olarak kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Anadolu'da taç kapıda çini mozaik kullanımı Selçuklularda ilk örnek olarak Divriği Kale Camii'dir (Ayduslu, 2012 : 19). Taşa kakılmış çininin en işçilikli örneği ise Balat İlyas Bey Camiinde görülür ki, bu örnek kompozisyon bakımından incelediğimiz Hamza-i Kebir Camii örneği ile büyük benzerlik göstermektedir.

Çalışma kapsamında günümüze ulaşabilen Mardin'de Artuklu Dönemi taç kapı özelliğine sahip dört eser incelenmiştir. Bunlar Latifiye Camii, Melik Mahmut Camii ve Şehidiye Camii ile Zinciriye Medresesi'dir. Hamza-i Kebir Camii ile Kasımiye Medresesi Akkoyunlu Dönemi'ne ait yapılardır. Burada dikkati çeken hususlardan biri, birbirini takip eden iki devletin sanat üretiminde doğal olarak büyük benzerliğin olmasıdır. Bu doğal benzerliğin sebeplerinden biri ise taş işleme ustalığına sahip atölyelerin varlığını bir sonraki dönemlerde de devam ettirmiş olmasıdır. Özellikle Kasımiye Medresesi'nin Artuklu Döneminde yapımına başlanıp Akkoyunlular zamanında tamamlanmış olduğu görüşü aynı atölyede üretimin devam ettiğini göstermektedir.

Birbirinin devamı olan bu devletlerin mimari yapı süsleme programında benzer teknik ve özelliklerle karşımıza çıkıyor olması sanattaki kültürel aktarımın bir sonucu olarak yorumlanabilir. Mardin'de ilk olarak Artuklu döneminde gördüğümüz bu süslemeler, siyasi bağlantılar ve coğrafi yakınlığa da paralel olarak, Zengî ve Eyyubi sanatıyla yakın bir benzerlik sunmaktadır (Turan, 2014: 178). Sanattaki bu benzerlikten dolayı özellikle de kakma tekniği, Anadolu dışında Suriye ve Irak'la birlikte düşünülmesi gereken bir nitelik taşımaktadır. Artuklu ve Akkoyunlu Devletlerinin yönetimi altındaki bölgelerde farklı kültür ve inanç kodları ile üretilen mimari süslemeler (iki renkli taş kullanımı, kakma tekniği vb.),

⁸ Her iki yapının da mukarnas kavsaralı kısımlarında yer yer istiridyeye motifi görülmektedir ve sütunca gövdeleri iç içe geçirilmiş çokgen motiflerinden oluşmaktadır.

⁹ Medreseler bir avlu etrafında sıralanan mekanların ortaya çıkardığı plan bakımından benzerliğin yanısıra taç kapının yapı ile olan ilişkisi, süslemelerde kullanılan kireç taşı, kakma tekniği ve süsleme motifleri bakımından en fazla benzerlik arz eden yapılarıdır.

Anadolu sınırlandırmasının ötesinde daha geniş sınırlar içinde değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır.

Taç kapılarda kullanılan malzemenin düzgün kesme taş olduğu görülmüştür. Ancak renklerde ve taşın niteliğinde zaman içerisinde bazı değişiklikler oluşmuştur. Mardin yapılarında sarı kalker taş malzeme, mimaride ve süslemede en önemli unsur, en yoğun kullanılan süsleme malzemesi olmuşken, Diyarbakır'da hem Artuklu Devleti hem de Akkoyunlu Devleti mimarisinde siyah bazalt taşı temel inşa malzemesi olmakla birlikte süslemede kalker taşı ile bir arada kullanılmıştır. Bu durum coğrafi koşullara ve yörede elde edilebilen en yoğun malzemenin mimaride ana yapı malzemesi olarak seçilmesine sebep olduğunu göstermektedir. Kültürel etkileşimin¹⁰ bir yansıması şeklinde yorumlayabileceğimiz bir husus da iki renkli taş süslemenin güney etkili sayılan izlerinin sanat eserlerinde somut anlamda varlığını hissettirmeleridir. Taç süslemede kakma tekniği ile iki renkli taş süslemeyi, Memlûkluların sanatı¹¹ ile de ilişkilendirebiliriz. Memlûkluların hakim olduğu Suriye ve Mısır'da, Memlûk öncesi dönemde Eyyubî, Zengî, Fatimî ve Tolunoğulları gibi devletler kurulmuş ve Memlûklular bu devletlerin mimari mirasını olduğu gibi devralmıştır (Meinecke, 1992: 118). Anadolu'da gelişen mimariye göre daha anıtsal bir karaktere sahip olmakla birlikte Memlûkluların üslubu ile iki renkli taş kullanımı açısından benzerlikler izlenebilmektedir (Özbek, 2002: 596). Öyle ki; siyasi ilişkiler bağlamında, bazı kaynaklarda Artukluların, Memlûkluların muasır bir şubesi olduğu şeklinde ifadeler kullanılmıştır¹².

İncelenen taç kapılardan Şehidiye Camii ile Hamza-i Kebir Camii dışındaki yapıların taç kapılarının kavsara kısmı mukarnaslı olup birbirine benzemektedir. Kavsaralar sivri veya dilimli sivri kemerle kuşatılmıştır. Kuşatma kemerlerine, kavsara şekli ne olursa olsun Anadolu Selçuklu dönemi taç kapılarının hemen hepsinde rastlanmaktadır. Mukarnaslı kavsara Anadolu Selçuklu Dönemi eserlerinden Konya Karatay Medresesi, Kayseri Hacı Kılıç Medresesi (Kara, 2011: 46), Kayseri Sahabiye Medresesi (Kara, 2011: 95), Karamanoğlu Beyliği eseri olan Niğde Ak Medrese (Doğan, 2013:132) gibi birçok yapıda karşımıza çıkmaktadır. Anadolu mimarisinde tarihi kırılma noktalarının yaşandığı dönemlerden sonra dahi dekoratif anlayışın büyük oranda devam ettiği görülmektedir. Bu anlamda, mimari geleneklere bağlılığın yansıması şeklinde ifade edebileceğimiz mukarnaslı kavsaraların Artuklu Dönemi yapılarında görülüyor olması Memlûkluların etki düşüncesini desteklemektedir (Özbek, 2002: 585). Şehidiye Camii ve Hamza-i

¹⁰ Haçlı seferleri sebebiyle Artuklularla Zengiler ile ve dolayısıyla Suriye bölgesi arasında sıkı bir kültür ve sanat alışverişi olmuştur.

¹¹ Memlûklular, 1250-1517 yılları arasında Suriye ve Mısır'da hüküm süren bir Türk sülalesinin adıdır. XIII. yüzyılda Moğol Saldırılarına, XIV. yüzyılda Timur saldırılarına ve haçlı saldırılarına karşı mücadele etmiş olmaları kendilerine şöhret kazandırmıştır, bkz., Yiğit, 2015: 16; Aslanapa, 1993: 96-100).

¹² El- Kalkaşandı (1355-1418) tarafından kaleme alınan Subh El-'Aşâ, adlı eserde Mardin'e dair bilgiler arasında, Mardin Artuklularının Hükümdarlarının Memlûklularla olan ilişkilerinde " Artukoğulları hükümdarlarının Mısır Sultanlarıyla aralarında muhabbet ve dostluk bulunduğunu ve devamlı yazışmalarını olduğunu" ifade etmektedir, bkz., (Çetin, 2006: 389).

Kebir Camii'nde mukarnas kavsara kısmı bulunmamaktadır. Fakat Anadolu Selçuklularında görülen üç şeritli süsleme şeridi Şehidiye Camii'nin dış bordürü ile aynı düzenlemeye sahiptir.

Mardin dışındaki Artuklu dönemi camilerindeki taç kapılara bakıldığında Mardin'de bulunan yapılardan farklı bir düzenleme söz konusudur. Kızıltepe Ulu Camii'nin orta kapısı taç kapı özelliğine sahip olmasına rağmen cepheden öne doğru taşınılmamış ve yükseklik olarak da beden duvarını aşmamıştır (Saylan, 2014: 97). Mardin'deki taç kapılarla tek benzerliği iki renkli taş süslemenin tercih edilmiş olmasıdır. Artuklu yapısı olan Silvan Ulu Camii'nin (1154) taç kapısı Mardin'deki taç kapılardan ayrı alışımlıdır dışında bir görüntüsü vardır. Her ne kadar kullanılan taş malzeme ve cinsi açısından aynı olsa da kurgusu bakımından farklı olan taç kapı yapıdan bağımsız dışa taşkın değildir. Geç dönem onarımlarında son şeklini aldığını düşündüğümüz¹³ iki tane taç kapısı bulunan Silvan Ulu Camii'nde kuzey cephesindeki kemer dizilerinde geometrik bezemelerle birlikte rumi ağırlıklı bezemeler kullanılmıştır (Saylan, 2014: 47). Kavsara bölümünde mukarnas kullanılmamıştır. Diğer bir Artuklu yapısı olan Harput Ulu Camii'nde (1156-1157) giriş açıklığının yapıdan bağımsız bir mekân şeklinde değil de yapı ile aynı hiza da tutulmuş bir giriş olarak tasarlandığı dikkat çekmektedir.

Anadolu Selçuklu Dönemi taç kapılarında¹⁴ süsleme motifi olarak çok sık kullanılan gülbezek ve kabaralar, Mardin taç kapılarında da kullanılan bir unsurdur. Latifiye Camii ve Şehidiye Camii taç kapılarının giriş açıklığı üzerindeki kemerde görülen kabaralar, Anadolu Selçuklu Dönemi, Beylikler ve Erken Dönem Osmanlı yapılarından, Konya Karatay Medresesi, Karaman İbrahim Bey Türbesi (Özbek, 2002: 622), Karaman Aleaddin Bey Türbesi (Özbek, 2002: 623), Karaman Hacı Beyler Camii (Özbek, 2002: 624), Niğde Ak Medrese (Doğan, 2013: 132) taç kapılarında olduğu gibi daha çok taç kapının köşeliklerinde kullanılmıştır. Hamza-i Kebir Camii taç kapısı dışında hepsinde benzer özelliklerle kullanılan zencerek motifli köşe sütuncelerinin benzerlerini Kayseri Hunat Hatun Camii doğu taç kapısında, Aksaray Sultan Hanı (Ögel, 1966: 16), Avanos Sarı Han (Demiriz, 2017: 352), Niğde Alaeddin Camii (Ögel, 1966: res.11) gibi yapıların süslemelerinde görmekteyiz. Anadolu Selçuklu Mimarisinde XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren taç kapıların dış köşelerinde sütuncelerin kullanıldığı bilinmekle birlikte (Ünal, 1982: 56) Mardin'deki taç kapılarda böyle bir uygulama ile karşılaşmamıştır. Hamza-i Kebir Camii'nde taç kapı nişi iki renkli sivri bir kemerle örtülmüşken kemerin doğrudan duvarlara oturduğu görülmektedir. Manisa Ulu Camii (Acun, 1985: 141), Selçuk İsa Bey Camii (Öney, 1976: res. 9-10) gibi örneklerde görüldüğü üzere Anadolu'da XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren köşe sütunceleri ve mihrabiyelelere yer verilmemiştir (Çakmak, 1999: 7).

¹³ Mardin'deki 19.yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında onarım gören ve ya yeni inşa edilen bir çok yapı ile büyük benzerlik gösterdiğinden, Silvan Ulu Camii onarımlarında Mardin taş ustalarının çalışmış olabileceği düşünülebilir.

¹⁴ Anadolu Selçuklu dönemi taç kapıları hakkında detaylı bilgi için bkz., (Ögel, 1987 ; Ünal, 1982: 83-109; Mülâyim, 1982; Tansuğ, 1974: 42-53; Öney, 1976: 12-29).

İncelediğimiz taç kapıların yan duvar yüzeylerinde Anadolu Selçuklu Dönemi taç kapılarında karşılaştığımız mihrabiye nişleri ile karşılaşmamaktayız. Bu da Artuklu ve Akkoyunlu dönemi mimarisinin bölgesel özellikleri arasında sayılabilir.

Yukarıda belirtildiği gibi, incelediğimiz cami ve medreseler farklı zaman diliminde inşa edilen örnekler olmasına karşın, kendi grubu içinde plan tipi, taç kapılarının kurgu ve süslemeleri ile benzerlik taşıdığı dikkati çeker. Taş işçiliğine sahip bu yapıların süslemelerinde motif ve kompozisyon ortaklığı ile bütüncül bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Anıtsal ölçüde inşa edilen taç kapıların Selçuklu taç kapı geleneğini ve Suriye taş işçiliği bezemesinin birleştirilerek ortaya konulduğunu söylemek mümkündür. Son olarak; incelediğimiz bu yapıların kent tarihi ve kent simgesi bakımından son derece önemli ve taç kapılarının da Osmanlı öncesi Anadolu'da İslam sanatının gelişimine ilişkin bilgi veren önemli birer yapı elemanı olduğunu belirtmek gerekir.

Kaynakça

- Acun, H. (1985). Manisa İshak Çelebi Külliyesi. Vakıflar Dergisi, XIX, 127-146.
- Alioğlu, E. F. (2003). Mardin Şehir Dokusu ve Evler. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Alper, B. (2005). Mercək Altında Bir Yapı; Sultan Kasım Medresesi, Taşın Belleği Mardin. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 241-263.
- Altun, A. (1970). Mardin'de İki Artuklu Medresesi. Sanat Tarihi Yıllığı, III, 253-263.
- Altun, A. (1973). Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar. Vakıflar Dergisi, X, 229,234.
- Altun, A. (1978). Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Altun, A. (2005). Mardin'de Türk Devri Anıtsal Mimarisine Genel Bakış, Taşın Belleği Mardin, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 149-176.
- Altun, A. (2011). Mardin'deki Türk Devri Mimarisi. İstanbul: Mardin Valiliği Yayınları
- Atalan, Ö. (2008). Artuklu Mimarisi'nin Anıtsal Mimarisinin Korunması Üzerine Model Yaklaşımı: Kasımiye Medresesi Örneği. I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri, 25-26-27 Ekim 2007 Mardin, İbrahim Özçoşar Ed., II, (305-315), Mardin: Mardin Valiliği.
- Aslanapa, O. (1993). Türk Sanatı. İstanbul: Remzi Kitabevi
- Avcı, C. (1977). Türk Sanatında Aynalı Yazılar,.Kültür ve Sanat. 5, 20-33.
- Ayduşlu, N. (2012). Selçuklu Ve Beylikler Döneminde Kakma Çiniler Ve Günümüz Sanatından Bir Kaç Örnek. Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 29, 17-33.
- Baltacıoğlu, İ.H. (1971). Türk Plastik Sanatları. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

- Barişta, H. Ö. (2008). Mardin Kasımiye ve Zinciriye Medreselerinin Taş Süslemelerinde Gözlenen Benzerlikler. İbrahim Özçoşar Ed., I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri II, (s.231-252). Mardin: Mardin Valiliği.
- Çaça, S. (2013). Mardin'de Artuklu Dönemine Ait Bir Medrese: Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya.
- Çağlayan, M.; Tanyeli, G. (2016). Mardin Zinciriye (Sultan İsa) Medresesi ve Osmanlıdan Günümüze Medresedeki Restorasyon Müdahaleleri. Mimarist, 55, İstanbul, 89-93.
- Çakmak, Ş. (1999). Erken Osmanlı Dönemi Mimarisinde Taç kapılar (1300-1500). Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Çetin, A. (2006). Memlûk Kaynaklarına Göre Mardin. İbrahim Özçoşar, Hüseyin Haşimi Güneş (Ed.), I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu, (s.387-399). İstanbul: Mardin Valiliği.
- Diğler, M.; Aydın, S. (2008). Mardin'de Artuklu Dönemine Ait Taş İşçiliğinde Kullanılan Motiflerin Plastik Öğeleri. İbrahim Özçoşar (Ed.), I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri II, (s.349-381). Mardin: Mardin Valiliği.
- Gabriel, A. (2014). Şarki Türkiye'de Arkeolojik Geziler. (İ. Çetin, Çev.), Ankara: Dipnot Yayınları.
- Göyünç, N. (1991). XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Güzel, G. (2010). Mardin'deki Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarında Taş Süsleme. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van .
- Halifeoğlu F. M., Dalkılıç, N. (2002). Tarihten Günümüze Diyarbakır Bazaltının Gelişim Süreci ve Bugünkü Kullanım Alanları. 1. Ulusal Yapı Malzemesi Kongresi ve Sergisi Kongre Bildirileri II, 570-579. İstanbul: İstanbul TMMOB Mimarlar Odası.
- Kara, Gönen, G. (2011). Kayseri Anadolu Selçuklu Dönemi Taç Kapıları. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Karademir, M. (2014). Mimar Sinan Dönemi Yapılarında Taç kapılar. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Katip Ferdi, (1939). Mardin Artukluları Tarihi. İstanbul: Mardin Halkevi.
- Meinecke, M. (1992). Die Memlukische Architectur in Agypten and Syrien 648/1250 bis 923/1517, Glückstadt: Verlag J.J. Augustin.
- Mülayim, S. (1982). Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Tansuğ, S. (1974). Soyutlamaya ilişkin olarak Selçuk Portalı Üstüne. Yeni Ufuklar, XXII/258, 42-53.
- Ögel, S. (1987). Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öney, G. (1976). Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları.

- Saylan, A. (2014). Artuklu Dönemi Camilerindeki Bezemeler. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Sözen, M. (1970). Anadolu Medreseleri I. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Sözen, M. (1981). Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Şaman Doğan, N. (2013). Niğde'deki Türk Dönemi (13-15. Yüzyıl) Yapılarında Taç Kapı-Mihrap Tasarımı ve Bezeme İlişkisi. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 30/1, 132.
- Tuncer, O. C. (2015). Diyarbakır Camileri. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Turan, Ç. (2014). Artuklu Dönemi Tarihi Yapılarındaki Figürlü Süslemeler Ve Orta Asya Kültürünün Etkileri. Batman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Batman.
- Ünal, R. H. (1982). Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taç Kapılar. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Yeşilbaş, E. (2014). Hamza-i Kebir Türbesi Üzerine Yeni Değerlendirmeler. Milet ve Nihal, 2, 163-182.
- Yiğit, İ. (2015). Memlûkler. İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Yuvalı, A. (2006). Artukoğulları Döneminde Mardin'deki Maddi Kültür Unsurları. İbrahim Özçoşar, Hüseyin Haşimi Güneş (Ed.), I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu. (s.27-37).İstanbul: Mardin Valiliği.